

ЕНЕРГЕТИЧНИЙ ФАКТОР В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПЕРША ТРЕТИНА ХХ ст.)

У статті розглядається вплив енергетичного фактору на особливості розвитку України в період переходу від традиційного суспільства до індустріального. Акцентується увага на вугільному сегменті енергетики України. Показана специфіка його розвитку та впливу на економічні та політичні процеси в Україні наприкінці ХІХ – в першій третині ХХ ст.

Ключові слова: енергетика, модернізація, енергетичний фактор, вугілля, індустріалізація.

Актуальність дослідження енергетичного фактору в українській історії важко переоцінити, хоч проблема досі не була предметом спеціального дослідження. На роль енергетики в економічному та політичному поступі України мало звертають уваги при аналізі відповідних історико-економічних проблем, як-то індустріалізація чи розвиток вугільної промисловості. Хоча, безперечно, певні аспекти енергетичної проблематики та її значення для перебігу української історії знайшли висвітлення в працях українських та російських істориків¹. Так, відзначимо роботу російського історика І.О.Дьяконової, якій належить комплексний аналіз ролі нафти та вугілля у енергетиці Російської імперії. Дослідниця вписала енергетику імперії у світовий контекст і саме такими порівняннями та узагальненнями важлива її єдина у своєму роді праця. Щоправда, хронологічні межі дослідження І.О.Дьяконової обмежуються імперськими часами, доба ж революцій та радянська висвітлені побіжно.

Деякий фактичний матеріал, на основі якого можна зробити певні узагальнення щодо енергетичного фактору у відносинах між більшовицькою владою та Україною, представлений у роботі українського дослідника Г.Єфіменка. Багатий фактичний матеріал з історії Донецького регіону представлений у працях З.Лихолобової (визнаного фахівця з економічної історії Донбасу), А.Михненка (автора низки узагальнюючих праць з історії Донецького регіону; зокрема, його докторська дисертація присвячена наскрізному аналізу особливостей розвитку Донбасу упродовж другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.)².

Відтак, метою даної статті є дослідження впливу енергетичного фактору на суспільно-політичні та економічні процеси в Україні наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст. Визначимо, у чому полягає поняття енергетичного фактору. Енергетика – процес отримання усіх видів енергії, постачання паливом та виробленою енергією кінцевого споживача; видобуток, переробка та транспортування енергетичних ресурсів. Поняття енергетики та енергетичного балансу з'явилося тоді, коли наука знайшла методи визначення співмірності різних видів енергії, тобто наприкінці ХІХ ст. Енергетика країни може розглядатися у трьох головних аспектах: 1). виробничий – власне процес вироблення енергії; 2). балансовий – структура витрат енергетичних ресурсів та різних видів енергії; 3). системний – відповідність сучасним уявленням про енергетику як сукупність ієрархічно побудованих та цілеспрямовано систем, що розвиваються³.

Джерела енергії пройшли кілька етапів свого розвитку – від мускульної сили людини та тварини до атомної енергетики. Масштаб та інтенсивність використання енергії завжди визначали якість життя та ступінь розвитку цивілізації. Але вагомим фактором політики, економіки та міжнародних відносин енергетика стала саме у індустріальну добу. Навряд чи ми зможемо знайти приклади боротьби за технології спалення дров чи збройних конфліктів за ліси, де ці дрова рубують. Натомість за вугільний басейн у Ельзасі та Лотарингії довго тривало військово-політичне протистояння Франції та Німеччини, що серед інших причин спричинило Першу світову війну, і це лише один приклад.

Від початку індустріальної доби саме енергетичний фактор визначає економічну та у перспективі політичну стабільність держави. Енергетична проблема, енергетичне питання стали спочатку для Російської імперії, а потім і для Радянського Союзу (а для України – як частини обох імперій) питанням долучення до когорти розвинених країн, вагомою складовою модернізаційних перетворень. І в цьому також полягає викривлення модернізації, невірною визначеною її кінцевої мети та невиправдано високою соціальною ціною. Українська територія стала осередком індустріалізації та роботи підприємств Російської імперії та згодом СРСР.

Промисловий переворот, індустріальний розвиток вимагав нових джерел енергії. Винайдення парової машини Дж.Уаттом покликало до життя посилений розвиток вугільної галузі. Вугілля протягом багатьох століть було практично єдиним, головним енергоносієм у світі. Саме вугілля, вугільна шахта стали символом XIX та початку XX ст. в Європі та індустріальної доби загалом. Енергія води продовжувала використовуватись на якісно новому рівні – будувались ГЕС. Але ГЕС, як і використання нафти та газу, стали символами енергетики першої половини XX ст. І якщо нафта використовувалась у промисловості та на транспорті ще за імперських часів, то гідроенергетика була у зародковому стані. Висувались проекти будівництва кількох ГЕС на території України в імперські часи, але вони так і не були реалізовані. Так, у 1912 р. утворився консорціум груп і банків по вивченню спорудження Волго-Донського каналу і ріки Дніпро для складання проекту водяного шляху в його порожистій частині і використання електричної сили падіння води, тобто спорудження гідроелектричної станції. Для будівництва цього комплексу були притягнуті німецькі концерни АЕГ, "Сіменс-Гальске", французьке товариство "Батінголь", швейцарська компанія, ряд російських банків. Експертизу проекту ГЕС і судноплавного каналу провели німецькі експерти. Але проект так і не був реалізований⁴.

Скасування кріпосного права та утвердження капіталістичних відносин супроводжувались бурхливим розвитком продуктивних сил. Розширення машинобудування зумовлювало зростання попиту на метал, а промислова енергетика – на кам'яне вугілля, що стало основним видом палива. В Російській імперії провідним районом видобутку вугілля став Донецький басейн.

Протягом 70 – 80-х років XIX ст. у Донецькому басейні розпочалася справжня "вугільна лихоманка", яка призвела до створення великої кам'яновугільної промисловості, що відіграла неабияку роль в економіці Російської імперії. Дещо пізніше почалася організація металургійного виробництва та машинної індустрії. Створенню великих фабрично-заводських підприємств передувало розвиток сучасних засобів комунікації та шляхів сполучення: будівництво залізниць (Катерининська, Курсько-Харківсько-Азовська, Донецька та ін.), у той же час зростає, хоч і повільно, роль морських портів (Одеса, Маріуполь та ін.) і портових комунікацій, через які здійснювалася каботажна торгівля. Отже, швидке індустріальне піднесення Донбасу спиралося на ряд чинників і передумов, головними з яких були протекціоністська політика царського режиму, іноземні інвестиції, порівняно дешеві трудові ресурси, значні та відносно легкодоступні поклади вугілля, заліза та інших копалин, початок промислової експлуатації Криворізького залізничного басейну, наявність широких ринків збуту (Центрально-промисловий район та ряд ін.) тощо. Наприкінці XIX – на початку XX ст. гірничопромисловий Південь України відтіснив Урал на другий план і перетворився на головний металургійний та вугледобувний центр імперії. На початок XX ст. налічувалось 209 вугільних шахт та 49 рудників. Донбас перетворився у основний паливний регіон імперії, постачаючи майже 70% всього вугілля⁵.

Інтенсивному будівництву підприємств та копалин сприяла протекціоністська політика уряду, зростаючий приплив іноземних капіталів, початок промислової експлуатації Криворізького залізничного басейну. Імперські інтереси (з часом інтереси радянської державності) покликали до життя розвиток сировинних галузей.

Роль донбаського вугілля у енергетичному балансі імперії була значно меншою за його потенціал. Наприкінці XIX ст. значення донецького вугілля для енергетичного балансу Російської імперії було мізерним. Так, традиційною стала практика імпорту британського та німецького вугілля, система транспортного сполучення Донбасу з промисловими центрами імперії розвивалась надто повільно. У 1889 р. Донбас надав стільки ж вугілля, скільки його було імпортовано з-за кордону. А практика постачання московських та петербурзьких підприємств імпортованим вугіллям тривала аж до революції 1917 р. Донецькому вугільному

басейну, так само як і Підмосковському, загрожувала криза через домінування нафти у енергетичному та паливному балансі. Видобуток вугілля пов'язаний із зростанням робітничого класу, небажаного для імперії як потенційного джерела дестабілізації внутрішнього положення держави. Для підприємців з усіх точок зору (економічна ефективність, дешевизна робочої сили та її вимогливість) видобуток нафти більш прийнятний за видобуток вугілля. Це також зіграло свою роль у, на перший погляд, парадоксальному явищі, що відстала Російська імперія з 1887 р. мала передовий паливно-енергетичний баланс, із переважанням більш енергоефективної нафти⁶.

Втім, Донецькому регіону вдалось уникнути занепаду та стагнації. Адже донецький кокс відігравав незамінну роль у металургії. Така роль зберігається і донині. В той же час, у кам'яновугільній промисловості проявилась енерговитратна модель, характерна для усієї імперської енергетики. 40% донецького вугілля використовувалось у промисловості. Решта – для опалення помешкань.

Протягом своєї історії царська Росія виробила вельми своєрідний тип енергетики, де масове використання нафти як енергетичного палива замість кам'яного вугілля, що застосовувалося для цієї мети в інших країнах, призвело до односторонньої переваги одного конкретного енергоносія, причому ця тенденція, попри своє відносне пом'якшення і наближення в цьому сенсі до загальносвітових показників, продовжувала існувати аж до самого краху Російської імперії. Прикладом такої своєрідної боротьби паливних ресурсів є ситуація на залізниці. Питома вага вугілля та нафти змінювалась упродовж XIX – початку XX ст. На початку XX ст., втім, була відчутна перевага вугілля.

З 1902 р. співвідношення між видобутком вугілля і видобутком нафти в Росії поступово починає дещо змінюватися на користь вугілля. Протягом XX ст. паливно-енергетичний баланс промислової Росії поступово "вуглезувався", хоча і в досить млявому темпі, в той час як промислова енергетика США, наприклад, посилено переходила на нафту відповідно до потреб масового розповсюдження двигунів внутрішнього згорання. Саме з такою моделлю енергетики Росія вступила в бурхливі потрясіння 1917 р. і наступний період⁷.

Початок бойових дій у 1914 р. стрімко підірвав економічний розвиток імперії загалом та її енергетичного сектору зокрема. Це не могло не позначитись на енергетичному секторі економіки українських губерній. Так, були прийняті обмежувальні укази щодо власників підприємств іноземного (ворожого) підданства. Цим та низкою інших заходів було фактично закладені основи стагнації енергетичної галузі.

Станом на 1917 р. на долю Донбасу припадало 87% загальноросійського видобутку вугілля. І це впливало на ставлення більшовиків до української незалежності. Так, Георгій П'ятаков наголошував на загальних зборах київської організації більшовиків на початку червня 1917 р.: "Росія без української цукрової промисловості не може існувати, те саме можна сказати про вугілля, хліб"⁸. Допоки Центральна Рада опікувалась культурно-просвітницькими справами і не заважала викачувати з України ресурси, Раднарком був поблажливий до неї. Як тільки стали зрозумілими та очевидними спроби українського уряду добитися економічної самостійності, одразу ж з'явився "Маніфест до українського уряду з ультимативними вимогами до Української Ради" від 17 (4) грудня 1917⁹.

Восени 1917 р. Донбас опинився в епіцентрі збройної боротьби. З одного боку, III Універсалом Центральної Ради Донецький басейн був включений до території УНР. З іншого боку – на території області Війська Донського виник політичний режим генерала Калєдіна, який прагнув поширити свій контроль на всю територію Донбасу, що виявилось у розгромі ряду місцевих Рад. Але більшовикам, що спиралися на підтримку Москви, вдалося не тільки зупинити наступ Калєдіна, а й повністю встановити свій контроль у Донецькому регіоні¹⁰.

Для радянської влади незаперечною метою була модернізація промисловості. Модернізація означала зростання більшовицької соціальної бази – робітництва, пролетаріату. Донбас та його вугілля були наріжними каменями у процесі здійснення модернізації та індустріалізації, а також у справі зміцнення робітництва. І хоч в часи революції, коли економіка натуралізувалась, саме контроль над аграрною сферою давав ключ до перемоги (в першу чергу вимагали хліба, а не вугілля). Але не хлібом єдиним була цінна Україна для Кремля. Паливо та метал були також надзвичайно важливими ресурсами з огляду на перебудову економіки на воєнний лад.

У постанові ЦК РКП (б) від 8 квітня 1919 р. наголошувалося, що "найбільш нагальним завданням на Україні є максимальне використання палива, металу, наявних заводів та майстерень, а також запасів продовольства"¹¹.

Вельми яскраво про бажання більшовиків встановити контроль над енергетичними ресурсами України свідчить досвід створення Донецько-Криворізької Радянської Республіки. Донецько-Криворізька Радянська Республіка з центром у Харкові економічним ядром мала Донецький вугільний і Криворізький залізорудний басейни. У листопаді 1917 р. за ініціативою Ф.О.Сергеєва (Артема) обласним виконкомом Рад було ухвалено рішення про перетворення Донецько-Криворізького басейну на самостійну адміністративно-територіальну одиницю, яка мала увійти до складу РСФРР. Перший Всеукраїнський з'їзд рад 24 – 25 (11 – 12) грудня 1917 р. ухвалив резолюцію "Про Донецько-Криворізький басейн", де засуджувалися дії Української Центральної Ради і Донського уряду генерала О.Каледіна, що призвели до розколу Донбасу, і заявлялося про необхідність поновлення єдності Донецько-Криворізького регіону в складі Радянської Росії. 4-й обласний з'їзд рад Донкривбасу 9 – 12 лютого (27 – 30 січня) 1918 р. ухвалив утворити на принципах економічного суверенітету республіку. Протягом короткого терміну цей уряд ухвалив ряд постанов, які передбачали націоналізацію вугільної промисловості, муніципалізацію великих будинків у містах, робітничий контроль над виробництвом, формування військових загонів з робітників та ряд інших заходів. Останні почали негайно втілюватися в життя. Проте Донецько-Криворізьке державне утворення виявилось штучним і проіснувало близько трьох місяців. На Другому з'їзді рад 17 – 19 березня 1918 р. у Катеринославі було юридично оформлено входження Донецько-Криворізької Радянської Республіки до складу радянської УНР¹².

Не лише більшовики прагнули контролювати Донбас в якості енергетичної бази. Денікін після здобуття контролю над регіоном влітку 1919 р. намагався максимально використати його виробничі потужності. Упродовж революційних років гірничопромисловці частинами розпродавали свої підприємства, а обладнання розкрадали і робітники і мародери. Денікін намагався за допомогою позик заохотити підприємців до відновлення виробництва та виправити становище, але бажаного результату це не принесло.

Восени – взимку 1919 р. Донбас був зайнятий більшовиками, які одразу почали націоналізацію. 5 лютого 1919 р. Раднарком УСРР, погодивши питання з ВУЦВК та РНК РСФРР, видав декрет "Про Донецьку губернію", в якому зазначалось, що у зв'язку з особливим значенням Донбасу, як головної паливної бази республіки і його виключної ролі для успішного закінчення громадянської війни, створити тимчасову адміністративну одиницю з двох повітів Катеринославської губернії: Бахмутського і Слов'яносербського з центром у місті Луганську. Вже не на початку 1920 р. промислові підприємства націоналізували та передали до управління ВРНГ РСФРР. Була створена Українська Трудова армія зі штабом у Дебальцево, а шахти переведено на напіввійськовий стан¹³.

Економічне значення Донбасу для радянської влади та її модернізаційних намірів визначалося наявністю великих паливних ресурсів і розвитком провідних галузей важкої індустрії – вугільної та металургійної. Війни 1914 – 1920 рр. завдали Донбасу великих втрат, видобуток вугілля скоротився у 5 разів. Важливі завдання по відбудові промисловості, насамперед, вугільної, настійливо вимагали прискорити виділення Донбасу в єдину адміністративно-територіальну і економічну одиницю. 23 березня 1920 р. Раднарком РСФРР ухвалив постанову про виділення Донецького кам'яновугільного району в особливу Донецьку губернію і доручив остаточно окреслити її межі (кордони) адміністративній комісії при ВЦВК і уряду України. "... Донбас, це – не випадковий район, – підкреслював В.І.Ленін, – а це район, без якого соціалістичне будівництво залишається простим добрим наміром"¹⁴.

В грудні 1920 р. VIII Всеросійський з'їзд рад затвердив план ГОЕЛРО, тобто перспективний план відбудови та розвитку народного господарства, який передбачав поділ країни на 8 економічних районів. За цим поділом Україна входила до одного з районів – Донецько-Південного. V Всеукраїнський з'їзд рад (лютий – березень 1921 р.) схвалив його й доручив урядові республіки розробити програму електрифікації в галузевому й територіальному масштабах. Найбільшими були масштаби будівництва в районі, який включав Донбас. Тут відновлювалися та об'єднувалися в суспільну мережу 24 електростанції, металургійних заводів

і шахт. Планувалося розгорнути зведення нових державних електростанцій (ДРЕС) у Штерівці, Лисичанську, Білій Калитві, Гришиному. Виконання цього плану мало в майбутньому величезне значення для індустріалізації Донбасу¹⁵.

У зв'язку з руйнуванням промисловості і з загальним занепадом господарського життя в результаті двох революцій 1917 р., громадянської війни та інтервенції, аж до 1923 – 1924 рр. збут вугілля різко відставав від видобутку. У складських приміщеннях зростали запаси вугілля, обсяг яких почав набувати загрозливих масштабів. Були створені особливі комітети "сприяння Донбасу", які в якості своєї основної мети ставили "впровадження" вугілля у все ще зруйновану промисловість. Вугільна галузь отримала від більшовицької влади певні тарифні пільги на перевезення, з тим щоб у результаті здешевлення знайти нових споживачів. Незважаючи на явну прихильність, яку мали у Кремлі до української вугільної промисловості, розвиток Донбасу постійно викликав занепокоєння центральної влади¹⁶.

За темпами відбудовчих процесів промисловість Донбасу йшла позаду від всієї важкої промисловості країни. У 1925 р. було офіційно проголошене завершення відбудови в цілому, але видобуток вугілля в Донбасі, головній паливній базі СРСР, складав лише 49,2% від досягнутого напередодні Першої світової війни. Довоєнні показники були відновлені у 1927 – 28 господарському році. Жорсткі заходи більшовицького режиму за доби "воєнного комунізму" (переведення вугільної промисловості на військове становище, запровадження репресивних методів покарання керівництва та інженерно-технічного персоналу та ін.), спрямовані на збільшення видобутку вугілля у Донбасі, не дали бажаного результату. З переходом до НЕПу націоналізовані вугільні підприємства об'єднувалися у госпрозрахункові трести. Металургійні заводи на Півдні України утворили трест "Південсталь", а машинобудівні підприємства – трест "Південмаш". Неперспективні, нерентабельні копальні здавалися в оренду кооперативам або приватним особам. У вересні 1921 р. на шахтах було введено натуроплату, яка в умовах голодного часу виявилася дієвим стимулом для зростання продуктивності праці. Значно поширилися різноманітні форми кооперації: виробнича, постачальна та фінансово-кредитна. Відзначено, що на модернізацію промисловості Донбасу виділялися значні капіталовкладення. Втім, ці інвестиційні кошти витрачалися неповністю та далеко не завжди за призначенням, хоча і призвели до деяких позитивних зрушень (зростання обсягів виробництва, покращення технічного обладнання та ін.). З середини 1920-х років експорт донецького вугілля за кордон постійно зростає (Італія, Туреччина, Франція, Єгипет і навіть США та Канада).

Проте досягнуті успіхи мали тимчасовий характер, оскільки соціальна напруга в Донецькому регіоні протягом 20-х років була надто високою. Про це свідчить інтенсивний страйковий рух у Донецькому регіоні, представники якого висували здебільшого економічні вимоги (своєчасна виплата зарплати, покращення жалюгідних житлово-побутових умов та санітарного стану міст, підвищення рівня охорони праці та ін.). Значна частина страйків відбувалася без санкцій профспілок. На поширення інформації про страйкову боротьбу як донецьких шахтарів, так і взагалі робітництва з будь-якого регіону СРСР було накладено ідеологічне табу. Водночас форсована індустріалізація промислових регіонів країни, у т.ч. Донбасу, захлинулася через брак капіталів для реконструкції матеріально-технічної бази, нестачу кваліфікованих спеціалістів та ряд інших чинників. У складних економічних умовах значно загострилася внутрішньополітична боротьба серед більшовицької верхівки, яка торкнулася й місцевого керівництва.

Сподівання на світову революцію наприкінці 1920-х років видавалися примарними для більшості партійних лідерів, які дедалі більше побоювалися зовнішньої загрози. У новій ситуації більшовики відмовилися від тимчасової лібералізації економічного курсу та переорієнтувалися на екстремальну, інтенсивну модель модернізації суспільства (формула "великого стрибка"), яка передбачала проведення індустріалізації за рахунок внутрішніх ресурсів та величезних людських втрат з запровадженням жорсткої системи карально-репресивних заходів.

Технічна база промисловості на початок індустріалізації була відсталою: досі домінувала ручна праця, механізація деяких операцій становила всього 5,3%, обладнання було зношене. У планах радянської індустріалізації Донбасу відводилося найважливіше місце. Оскільки розгортання базових галузей промисловості в інших районах вимагало часу, він зберігав значення головного вугільно-металургійного району СРСР. Виходячи з цього, держава виділяла

значні кошти на його відновлення та розвиток. За 10 років, починаючи з 1918 р., Україна отримала 20% загальносоюзного обсягу коштів, спрямованих на розвиток вугільної і металургійної промисловості.

З 1926 р. приступили до реалізації планів створення "Нового Донбасу": будувалися 8 і реконструювалися 9 шахт. Однак у зв'язку з розвитком кам'яновугільних басейнів Центру і Сходу, його питома вага в загальносоюзному вуглевидобутку знизилась до 78% (з 87% в 1913 р.). П'ятирічним планом в регіоні намічалось на базі електрифікації та розширення вугільних розробок комплексний розвиток коксового, металургійного, хімічного виробництва і машинобудування.

У процесі виконання п'ятирічки отримала подальший розвиток енергетична база господарства. У 1928 р. вступила в дію друга черга Штерівської ДРЕС, а до 1932 р. потужність станції була доведена до 157 тис. кВт. 30 жовтня 1931 р. була введена в дію перша черга Зуївської електростанції потужністю в 150 тис. кВт. У 1930 р. побудована перша черга, а в 1932 р. – друга черга Північно-Донецької електростанції в Лисичанському районі.

У вирішенні проблеми електропостачання Донбасу важливу роль зіграло введення в дію Дніпрогесу, який був пов'язаний високовольтними лініями з місцевими електростанціями, у результаті чого було створено кільце електростанцій. Електрифікація стала основою технічного прогресу, механізації трудомістких процесів у вугільних шахтах, на металургійних і машинобудівних заводах. Народне господарство висувало все більший попит на вугілля, що займав не менше 60% в паливному балансі країни.

У результаті другої п'ятирічки розширювалася енергетична база господарства. Потужності електростанцій зросли на 27% і досягли в 1937 р. 780 тис. кВт, а виробництво електроенергії збільшилось в 2,2 рази. Матеріально-технічна база вугільної промисловості розширилася за рахунок введення в експлуатацію 50 нових шахт загальною потужністю 24285 тис. т вугілля на рік. Зрушення були помітні також в області механізації основних виробничих процесів у вугільних шахтах.

Активно розвивалася енергетична база Донбасу. Напередодні Другої світової війни закінчилося будівництво Зуївської ГРЕС – однієї з найбільших теплових електростанцій у країні. У липні 1941 р. перший струм дала Курахівська ГРЕС. Одночасно тривала робота з об'єднання енергосистем. У 1940 р. завершилося об'єднання "Донбасенерго", "Дніпроенерго" і "Азчеренерго"¹⁷

Індустріалізація здійснювалася на основі нещадної експлуатації робітництва та впровадження надзвичайних методів планування і керівництва економікою. Інвестиції в місцеву економіку використовувалися здебільшого для будівництва нових та реконструкції старих шахт, металургійних та машинобудівних заводів. Однак, впровадження комплексної механізації виробництва значно відставало від потреб життя, що в кінцевому рахунку гальмувало поширення прогресивних технологій та зростання продуктивності праці. Одночасно розбудовувалася енергетична галузь та металургія, які розвивалися надзвичайно високими темпами. Закономірний результат індустріалізації виявився у створенні замкнених виробничих циклів промисловості групи "А". Соціальна інфраструктура Донеччини залишалася у вкрай занедбаному стані та отримувала мізерні інвестиції, яких не вистачало навіть на задоволення елементарних потреб людини. Такий стан речей породжував страйкові виступи, масові звільнення, високу смертність і плинність кадрів, особливо у вугільній промисловості. Для розв'язання соціальних суперечностей використовувалася ціла система заходів: від карально-репресивних методів та показових справ стосовно так званого "шкідництва" до ініціювання руху новаторів та ударників соціалістичної праці, введення своєрідного культу героїв-робітників, героїв-селян тощо. Радикальні перетворення під час проведення індустріалізації у Донецькому басейні були вкрай суперечливими та призвели до деформації соціально-економічного розвитку¹⁸.

Під тиском гасел першого п'ятирічного плану, які закликали до збільшення видобутку вугілля, рівень продуктивності праці, різко відстаючи ще за імперських часів від світових (насамперед, американських) стандартів, дещо зріс, але в цілому продовжував залишатися досить низьким. Для зростання обсягів видобутку вугілля місцевим керівникам доводилося набирати чим далі чисельніші контингенти некваліфікованих і тимчасових робітників. У той же час використання

механічних та електричних пристроїв для більш раціонального і продуктивного видобутку вугілля вимагало значно більшої кваліфікації, а тому при їх впровадженні в Донбасі почали поширюватися антимеханізаційні, майже луддистські, настрої.

Подібні настрої у поєднанні з величезними контингентами робітників перетворювали Донбас в той регіон, де використовувалися передусім екстенсивні методи виробництва. У 1934 р. (вперше з часу розгортання індустріалізації) план з видобутку вугілля був виконаний.

Влада почала боротьбу за підвищення продуктивності праці, борючись одночасно з поширеними антимеханізаційними настроями. Стахановський рух було канонізовано: почалося його повсюдне впровадження з одночасною боротьбою проти "саботажників стахановського методу".

В результаті процесів, що спостерігалися в післяреволюційний період, структура енергетики СРСР стала все ж досить сильно відрізнятися в бік "вуглезації" свого паливного балансу від дореволюційного періоду. Помітні відмінності в структурі енергетики СРСР та основних країн світу до початку Другої світової війни стали все більш і більш згладжуватися. Після революції 1917 р. централізоване керівництво, спираючись на можливості, що відкрилися в результаті жорсткого державного контролю над промисловістю, досягло чимало успіхів у зміні деформованого паливно-енергетичного балансу країни¹⁹.

До середини ХХ ст. вся вугільна промисловість України була зосереджена в Донецькому басейні. Плани радянської форсованої індустріалізації відводили Донбасу роль однієї з провідних економічних баз. Надмірна централізація, планово-директивна система управління народним господарством, "позаекономічний", у сучасному розумінні, характер господарських пріоритетів, орієнтація на екстенсивне зростання (попри своє негативне значення) в тих умовах обернулися прискореним вирішенням завдань, які вважались найбільш актуальними, зокрема нарощування видобутку вугілля – головного для того часу енергоносія.

Підбиваючи підсумки, відзначимо суттєвий евристичний потенціал проблеми впливу енергетичного фактору на особливості розвитку України наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст. Загальновідомо, цей час у економічній та соціальній історії позначився реалізацією спершу імперської, а потім радянської моделі навздогінної модернізації. Мета обох моделей була єдина – побудова індустріального суспільства, створення потужного промислового комплексу, досягнення рівня індустріально розвинених країн.

Така мета потребувала значного енергетичного потенціалу, який за імперських часів забезпечувався вугіллям та нафтою, за радянських – вугіллям та гідроенергетикою, згодом та набагато меншою мірою нафтою та газом. Українські терени забезпечували лівову частку вугільного видобутку як імперії, так і СРСР, тим самим забезпечуючи промисловий розвиток не лише власний, а і імперії/Союзу загалом.

Яким же був зиск України із цього? Індустріальна модернізація Російської та Радянської імперій не ставила за мету підвищення якості життя населення. Відтак, соціальна ціна обох варіантів модернізацій була зависокою – низький рівень життя, соціальні негаразди, зростання напруженості. Та й роль вугілля як одного з основних енергоносіїв упродовж ХХ ст. неухильно знижувалась, але ж радянська влада не могла піти на згорання вугільної промисловості, як це зробила голова британського уряду М.Тетчер свого часу, адже вугільна промисловість Донбасу забезпечувала існування соціальної опори радянської влади.

Насамкінець зазначимо, що чимало проблем енергетичної галузі сучасної української економіки було закладено саме у часи індустріальної модернізації по-радянськи. Тож дана проблема безперечно ще чекає свого дослідника.

¹ Дьяконова И.А. Нефть и уголь в энергетике царской России в международных сопоставлениях. – М., 1999. – 295 с.; Єфіменко Г.Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917 – 1919 рр.). – К., 2008. – 230 с.

² Михненко А.М. Історія Донецького басейну другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Донецьк, 2002. – 35 с.; Лихолобова З.Г. Вибрані праці. – Донецьк, 2003. – 496 с.

³ Мелентьев Л.А. Очерки истории отечественной энергетики: Развитие научно-технической мысли. – М., 1987. – С. 36 – 37.

- ⁴ Там само. – С. 26 – 27.
- ⁵ Михненко А.М. Вказ.праця. – С. 19.
- ⁶ Дьяконова И.А. Вказ.праця – С. 45
- ⁷ Там само. – С. 78.
- ⁸ Цит. за: Єфіменко Г.Г. Вказ. праця. – С. 44 – 45.
- ⁹ Там само. – С. 134 – 135.
- ¹⁰ Михненко А.М. Вказ. праця. – С. 23 – 24; Добров Е. В. Розвиток вугільної промисловості Донбасу в умовах капіталістичної модернізації Росії. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2008. – 19 с.
- ¹¹ Цит. за: Єфіменко Г.Г. Вказ. праця. – С. 140.
- ¹² Солдатенко В.Ф. Донецько-Криворізька Радянська Республіка. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://history.org.ua/?l=ENU&verbvar=DKRR&abcvar=5&bbcvar=18>; Михненко А. М. Вказ.праця. – С. 23 – 24.
- ¹³ Шабельніков В.І. Про виділення Донбасу в єдиний адміністративно-територіальний і економічний регіон України (1919 – 1921 рр.) // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. – Кн. 19. – Донецьк, 2010. – С.164 – 170.
- ¹⁴ Ленін В.І. Твори. – Т. 33. – К., 1956. – С. 259.
- ¹⁵ Шабельніков В.І. Вказ. праця. – С.164 – 170.
- ¹⁶ Бондаренко В.С. Вугільна промисловість Донбасу в умовах радянської модернізації країни (1925 – 1940 рр.). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004. – С. 18.
- ¹⁷ Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 19. Головний редактор та упорядник – З.Г.Лихолобова. – Донецьк, ДонНУ, 2010. – С.172.
- ¹⁸ Михненко А.М. Вказ.праця. – С. 26 – 27.
- ¹⁹ Дьяконова И.А. Вказ. праця. – С. 112.

В статье рассматривается влияние энергетического фактора на особенности развития Украины в эпоху перехода от традиционного общества к индустриальному. Акцентируется внимание на угольном сегменте энергетики Украины, раскрывается специфика его развития и влияния на экономические и политические процессы в Украине в конце XIX – в первой трети XX ст.

Ключевые слова: энергетика, модернизация, энергетический фактор, уголь, индустриализация.

The article deals with role of energy factor in history of Ukraine and its impact on specific features of its development during the end of XIX – and first third of XX century. Authors pay main attention to coal as the key energy resource of industrialization and industrial modernization in Ukraine.

Key words: energy, modernization, energy factor, coal, industrialization.